

QUERALT SOLÉ I BARJAU
Universitat de Barcelona

Rastres de mort Les fosses comunes de la Guerra Civil

Un rastre és un vestigi, és quelcom que resta d'allò que va ser, bàsicament físic: antigues fortaleses, muralles, edificis... Però també poden ser petjades, d'espardenyes o d'animals, senyals que de forma continuada es converteixen en pistes, en marques a seguir, en rastres que poden no conduir enlloc, es poden perdre o bé poden portar a l'indret anhelat. Amb les fosses comunes de la Guerra Civil, curiosament, conflueixen els dos significats: són rastres pel fet que són vestigis, alhora que són rastres pel fet que són senyals.

Són vestigis en tant que són rastres del nostre passat. Rastres dels més extrems: amb les fosses es fa patent la mort durant la guerra. Les víctimes, totes, deixen de ser números, estadístiques, xifres contrastades, noms escrits en llibres. Les fosses, obertes i visualitzant-ne les restes òssies, es converteixen en pistes, en senyals, amb les quals es pot arribar a entreveure, passats setanta anys de la guerra i sense haver-la viscut, el que hagué de ser aquell conflicte. El seu rastre ens trasllada, de cop, a setanta anys enrere.

Tot allò que envolta les fosses comunes pot ser tractat des de moltes diverses vessants atès que és una matèria del tot interdisciplinària. Des del camp de l'arqueologia perquè en el moment d'obrir una fossa i extreure les restes s'ha de fer amb metodologia arqueològica; des del camp de l'antropologia forense perquè no n'hi ha prou a treure les restes, sinó que els cal un estudi per determinar si eren homes o dones, si van patir fractures abans de morir o bé després, si van morir per arma de foc, a causa de cops o dessagnades¹; per altra banda, actualment s'està començant a tractar des del punt de vista psicològic² i no cal recordar tota la implicació jurídica

que hi ha al voltant de les fosses i les demandes que s'estan realitzant a les nacionalitats, regions, comunitats autònomes, Estat i a nivell internacional per tal que s'abordi el tema des d'un punt de vista penal, en el sentit que es considerin com a proves de crims contra la humanitat³ o la demanda que es fa a l'Estat de la intervenció de la Fiscalia General per tal que investigui les desaparicions forçades. En el present article, però, es pretén tractar el tema de les fosses comunes des del punt de vista històric.

A l'Estat les fosses comunes de la guerra es van començar a obrir l'any 2000, amb l'exhumació de tretze restes humanes, de tretze homes, que havien estat assassinats el 16 d'octubre de 1936 per part de falangistes que van aprofitar el conflicte per actuar impunement⁴. Eren veïns de la zona del Bierzo (Lleó) que foren cridats a presentar-se a l'ajuntament de Villafranca del Bierzo, on s'hi van estar un parell de dies, fins que els traslladaren en camions cap a la mort, no sense abans aturar-se en dues cases a recollir altres homes, que també foren assassinats. Els mataren al costat de Priaranza del Bierzo, on deixaren els cossos inerts, sense enterrar-los, una acció que obligaren a fer a veïns de Priaranza.

Aquesta situació, amb matisos, és la que majoritàriament es va donar a l'Espanya on va triomfar de bon començament o al cap de pocs mesos el cop d'Estat, i la situació que es va anar donant al territori que les tropes rebels conquerien a mesura que la guerra avançava, tot i que aviat s'imposaren els consells de guerra sense cap mena de garantia jurídica i els afusellaments, sense que, a priori, calguessin els assassinats i enterraments clandestins. És en aquestes fosses que la majoria de gent pensa i té presents quan es parla de fosses comunes. I és al voltant d'aquestes fosses que neix o surt a la superfície el moviment de recuperació de la memòria històrica: el nét d'una de les víctimes enterrada a la fossa comuna de Priaranza del Bierzo fou el promotor de la seva obertura, exhumació, anàlisis antropològiques i genètiques de les restes i creador de l'Asociación para la Recuperación de la Memoria Histórica (ARMH).

¹ F. ETXEBERRÍA: «Panorama organizativo sobre Antropología y Patología Forense en España. Algunas propuestas para el estudio de fosas con restos humanos de la Guerra Civil española de 1936», a *La memoria de los olvidados. Un debate sobre el silencio de la represión franquista*, Àmbito, Valladolid:2004, pp. 183-219.

² J. G. FOUCE: «Recuperación de la memoria histórica desde la psicología», *Psicología sin fronteras. Revista Electrónica de Psicología y Comunitaria*, 2 (2006); es pot consultar a la web [http://www.psicologossinfronteras.net/revistaI\(2\)7.htm](http://www.psicologossinfronteras.net/revistaI(2)7.htm). El grup que fins al moment s'ha involucrat més en l'atenció psicològica dels familiars dels enterrats en fosses és Psicólogos sin Fronteras de Madrid.

³ Vegeu l'informe publicat per l'Equipo Nizkor que van signar i adherir-se moltes de les associacions al voltant de la memòria històrica estatals. *La cuestión de la impunidad en España y los crímenes franquistas*, Equipo Nizkor (14-IV-2004), es pot consultar a la web <http://www.derechos.org/nizkor/>.

⁴ Vegeu www.memoriahistorica.org, i E. SILVA i S. MACÍAS: *Las fosas de Franco*, Temas de Hoy, Madrid:2003.

A partir de l'obertura d'aquesta fossa i de la creació de l'associació van començar a sortir persones arreu de l'Estat testimoniant l'existència d'una fossa comuna o bé denunciant que un familiar seu era enterrat en una fossa comuna. No era la primera vegada que a l'Estat s'exhumaven fosses; de fet, durant els anys de la Transició s'havien obert fosses i tret restes que els familiars traslladaven als cementiris, sobretot a la zona de la Rioja⁵, però aquestes accions foren frenades de sobte per l'intent de cop d'estat perpetrat el 23 de febrer de 1981. Des d'aleshores i fins a l'any 2000, no havia tornat a sortir a la llum pública el fet de l'existència de fosses comunes, i aquest cop ho feia amb el suport d'una eina importantíssima i d'abast imprevisible: internet.

A partir de les notícies aparegudes a la premsa centenars de famílies es posaren en contacte amb l'ARMH, sobretot a través d'internet, atès que aquesta havia creat una pàgina web, cercant ajuda per obrir una fossa o per localitzar un familiar. El 19 de març del 2003 l'ARMH donava la xifra de 35.000 persones enterrades en fosses a tot l'Estat⁶. Des d'aleshores i fins al 2006 se n'han obert cent quatre, de les quals s'han extret un total de nou-cents cinc restes humanes⁷. D'aquestes cent quatre fosses dues es localitzen a Catalunya, concretament al cementiri vell d'Olesa de Montserrat (el Baix Llobregat), on no es van trobar les restes de les persones que s'intentava localitzar⁸, i una altra a Prats de Lluçanès (Osona), una exhumació realitzada per la Generalitat de Catalunya, on es van exhumar set restes, sis soldats republicans i un civil⁹. A la resta dels Països Catalans, de moment, encara no s'ha obert cap altra fossa.

Ara bé, tot aquest moviment descrit que va succeir a l'Estat, la notícia de l'obertura de la fossa de Priaranza del Bierzo, el naixement del moviment al voltant de la recuperació de la memòria històrica, les fosses comunes de civils represaliats per falangistes, la Guàrdia Civil o l'exèrcit franquista, la seva localització i obertura... Tota la situació es va voler extrapolar a casa nostra, quan la situació als Països Catalans fou molt diferent: ni a Catalunya ni a València va triomfar el cop d'estat del 18 de juliol, mentre que les Illes també van viure la seva idiosincràsia. I tampoc no s'hi podia extrapolar el buit que es denunciava des de les associacions que des de l'any 2000 van anar nai-

⁵ *Ibidem*, p. 122.

⁶ «Agujeros en el silencio», *La Vanguardia* (19-III-2003), p. 48.

⁷ Informació facilitada per Francisco Etxeberria Gabilondo, professor titular de Medicina Legal i Forense de la Universitat del País Basc, qui ha participat en molts d'aquests treballs en fosses.

⁸ E. GASSIOT, J. OLTRA i E. SINTES: *Recuperació de la memòria dels afusellaments de febrer de 1939 a Olesa de Montserrat. Informe preliminar de la intervenció al Cementiri Vell (novembre 2004)*, Departament de Prehistòria de la UAB/Associació per la recuperació de la memòria històrica de Catalunya (ARMHC), Bellaterra:2005; es pot consultar a <http://www.memoriacatalunya.org/reportatges.htm>.

⁹ Es pot consultar informació de l'obertura d'aquesta fossa a la web <http://www.osona.com/arxiuspdf/FossaDossier.pdf>.

xent a tot l'Estat al voltant de la memòria històrica: el fet que no s'havia estudiat la guerra, el franquisme, la repressió; el fet que hi havia un buit d'informació intencionat, perquè la Transició havia significat la victòria de l'oblit.

Però la situació no és ben bé aquesta. Tant a l'Estat com sobretot als Països Catalans fa anys que s'estudia aquest període i que hi ha llibres publicats que analitzen la violència durant la guerra i la postguerra tot i que, certament, aquests estudis no han arribat a la societat. Els llibres estaven fets, els especialistes els coneixien, però no la gent. Manca d'interès? Incapacitat d'arribar a la societat per part dels historiadors? Potser no havia arribat el moment i calia esperar que els néts es mobilitzessin? Perquè el que s'ha vist amb el pas del temps, des del 2000, és que són els néts dels que van viure la guerra els qui s'han mobilitzat, els qui estan al capdavant dels homenatges als seus avis, del moviment de «recuperació de la memòria» i les reivindicacions que es realitzen en els diversos àmbits al voltant d'aquesta «memòria». A l'Estat destaquen llibres des dels anys vuitanta que estudien la guerra i analitzen la repressió¹⁰, igual que als Països Catalans, on destaquen els estudis de Josep Maria Solé i Sabaté i Joan Villarroja¹¹ a Catalunya, Josep Massot¹² i Llorenç Capellà¹³ a Mallorca i Vicent Gavarda¹⁴ al País Valencià, un estudis realitzats de manera profunda, rigorosa i sense apriorismes polítics.

El moviment al voltant de la memòria històrica ha estat molt positiu per molts aspectes, sobretot per apropar la gent a la història: ja no hi ha por d'aquesta ciència (de l'època contemporània) i molta gent s'atreveix a recollir testimonis orals, a buidar

¹⁰ Sense ànim d'exhaustió, vegeu, dels anys vuitanta, A. NADAL: *La guerra civil en Màlaga*, Arguval, Màlaga:1984; F. MORENO GÓMEZ: *La guerra civil en Córdoba (1936-1939)*, Alpuerto, Madrid:1985; i ÍD.: *Córdoba en la posguerra (la represión y la guerrilla, 1939-1950)*, Francisco Baena ed., Còrdova:1987; A. HERNÁNDEZ GARCÍA: *La represión en la Rioja durante la guerra civil*, ed. d'autor, Logronyo:1984; G. HERRERO Balsa i A. HERNÁNDEZ GARCÍA: *La represión en Soria durante la guerra civil*, ed. dels autors, Almazán:1982; i M. Á. CABRERA ACOSTA: *La represión en Hierro (1936-1944)*, Tagoron, Santa Cruz de Tenerife:1985. Els estudis sobre la guerra i la repressió es van continuar realitzant durant els anys noranta i continuen realitzant-se actualment.

¹¹ Entre d'altres, J. M. SOLÉ I SABATÉ: *La repressió franquista a Catalunya 1938-1953*, Edicions 62, Barcelona:1985; J. M. SOLÉ I SABATÉ i J. VILLARROYA I FONT: *La repressió a la guerra i la postguerra a la comarca del Maresme (1936-1945)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat (PAM), Barcelona:1983; i J. M. SOLÉ I SABATÉ i J. VILLARROYA I FONT: *La repressió a la retaguarda de Catalunya, 1936-1939*, PAM, Barcelona:1989.

¹² J. MASSOT I MUNTANER: *Guerra civil i repressió a Mallorca*, PAM, Barcelona:1979; i ÍD.: *Vida i miracles del «Conde Rossi»*. Mallorca, agost-setembre 1936, Màlaga, gener-febrer 1937, PAM, Barcelona:1988.

¹³ L. CAPELLÀ: *Diccionari vermell*, Moll, Mallorca:1989.

¹⁴ V. GABARDA CEBELLÁN: *Els afusellaments al País Valencià (1938-1956)*, Alfons el Magnànim, València:1993 (2a ed. Publicacions de la Universitat de València, València:2007), i ÍD.: *La represión en la retaguardia republicana: País Valenciano 1936-1939*, Alfons el Magnànim, València:1996.

arxius, a fer estudis molt diversos, documentals... S'ha deixat de fer la crítica inicial a l'àmbit universitari per manca d'investigacions i aquesta s'ha traslladat a l'àmbit institucional. Lentament es va fent conèixer la feina que els historiadors han fet durant anys, encara que aquesta no fos excessivament coneguda fora dels àmbits acadèmics, i la crítica es trasllada cap als diversos governs, des dels municipals fins a l'Estat, en una situació que es va tornant paradoxal: els «grups memorialistes» cada cop demanen més a les institucions, alhora que aquests col·lectius al voltant de la memòria històrica mai no en tenen prou i, a més a més, a mesura que passa el temps, les divergències al seu si cada cop són més accentuades i les discrepàncies comporten enfrontaments oberts. Assolir un acord sobre el tractament que ha de tenir tot allò que conforma l'anomenada «memòria»¹⁵ com els arxius, les dades que aquests custodien, les estàtues, els monuments simbòlics com el Valle de los Caídos, els noms dels carrers, les víctimes de la guerra, de la repressió franquista, tot allò al voltant de la representació dels fets de la guerra i el franquisme passats setanta anys, en aquesta situació, es fa bastant improbable.

Com dèiem, segurament per desconeixement de la tasca historiogràfica realitzada sobre el període de la guerra i del franquisme, si més no a Catalunya, es va produir aquesta extrapolació que comentàvem de la situació existent a l'Estat respecte de les fosses comunes. I no només es va extrapolar des de l'Estat, sinó també es va agafar com a exemples la situació de desapareguts i enterrats clandestinament a Argentina, Xile, Guatemala... Quan l'any 2003 el tema va sortir a la llum, al Principat es va parlar només d'assassinats i ocultació de crims perpetrats per personal afí al règim mitjançant l'enterrament clandestí en fosses per part de les tropes franquistes, de la Guàrdia Civil i de falangistes. Certament aquestes fosses existeixen a Catalunya, àmbit territorial en què ens centrarem, però cal dir que no són les majoritàries i que sovint s'ha caigut en certa demagògia en parlar de desapareguts entenent-los com a persones de l'univers republicà que anaren a buscar a casa, les segrestaren, assassinaren i volgueren ocultar el crim, com va succeir en altres zones de l'estat o en moltes dictadures de l'Amèrica del Sud. A Catalunya, i possiblement la situació varia molt poc de la que es pot donar al País Valencià, les fosses són majoritàriament de soldats. De fet, les fosses existents al Principat es poden dividir en set tipologies en funció del motiu del seu naixement, que alhora coincideix en bona part amb el desenvolupament de la guerra i la posterior dictadura franquista.

¹⁵ S. JULIÀ: «Bajo el imperio de la Memoria», *Revista de Occidente*, 302-303 (2006), pp. 7-19, descriu la situació sobre la memòria i l'ús que se'n fa: «*Vivimos desde hace unos años, no sólo en España, bajo el signo de la memoria. Antes, hace como unos treinta años, nos interesaba qué había ocurrido durante la República y la guerra civil: establecer los hechos, interpretar los textos, analizar las situaciones. Hoy, cuando una nueva generación de historiadores, literatos, críticos de la cultura nacidos en torno a la transición ha pasado a ocupar la primera fila, ya no interesa tanto lo que ha pasado sino su memoria; no los hechos sino sus representaciones, que adquieren una especie de existencia autónoma, independiente de los hechos representados.*»

La primera tipologia és producte de la situació revolucionària que va superar les autoritats de la Generalitat entre el juliol i el desembre de 1938. Són les fosses que van néixer de la necessitat d'enterrar, de manera clandestina, les víctimes dels que s'ha anomenat «incontrolats», persones que per una malentesa revolució, que militaven sobretot a la CNT-FAI però també als altres partits i sindicats del moment, perpetraren assassinats impunement per tot Catalunya, en què les principals víctimes foren els religiosos, les persones benestants, practicants, o les considerades contràries a la revolució¹⁶. Els cossos de les seves víctimes patien diverses sorts: abandonats al mateix indret on havien estat morts (en aquest sentit hi ha molts llocs a Catalunya coneguts per aquest fet), cremats o enterrats en cementiris o fora d'aquests, en fosses comunes. D'aquestes fosses, però, no en queden gaires actualment atès que foren gairebé totes exhumades o dignificades per les autoritats franquistes un cop la guerra va acabar i s'instaurà el nou règim dictatorial. Però també foren exhumades i perseguits els seus autors per tal d'incriminar-los per part de les autoritats republicanes. El 21 i 22 d'abril de 1937 es va crear el jutjat especial per a la investigació dels excessos dels primers mesos de la guerra i es nomenaren tres jutges especials per dur a terme aquesta tasca, amb el suport absolut de Josep Andreu i Abelló, president de l'Audiència de Barcelona i del Tribunal de Cassació de Catalunya¹⁷: Josep Bertran de Quintana, Josep Vidal Letche i Fernández Ros. Els foren encarregades les investigacions necessàries per tal descobrir on eren aquestes fosses, anomenades cementiris clandestins, exhumar-les i reconèixer les víctimes. S'obrí un sumari per cada un dels cementiris clandestins descoberts i oberts, i s'investigaren les circumstàncies de les morts: possibles autors, dates de les morts i detencions dels acusats. El 18 de novembre de 1937 es feia un resum de les actuacions realitzades a Catalunya: en sortiren 2.073 víctimes, 175 processats, 32 absents, 128 presos i 15 persones en llibertat provisional. D'aquest mateix resum se'n coneixen les poblacions on s'actuà i les exhumacions realitzades: a Molins de Llobregat (de Rei) 18 exhumacions; a Montcada unes 1.600; a les Corts 120; al Prat de Llobregat 2; a Terrassa 183; a Sitges 56; a Figueres 6; a Boadella 1; al garatge del carrer Casanova núm. 29 de Barcelona 4; a Calonge 14; a Olot 9; a Balenyà 1; a Farners de la Selva (Santa Coloma de Farners) 8; a Palau-solità 3; a Vallirana i Cervelló 32; a la Pobla de Lillet 6; i a Vilafranca del Penedès 10¹⁸.

¹⁶ Vegeu principalment els llibres ja citats de Josep Maria Solé i Sabaté i Joan Villarroya. Des de l'aparició d'aquests treballs han aparegut altres estudis sobre la repressió tant a la rereguarda republicana com franquista, bàsicament a nivell local, que han complementat o matisat les dades, però sempre des de la base d'aquests treballs.

¹⁷ Per aprofundir en l'administració de justícia de Catalunya en aquest període, vegeu A. BALCELLS: *Justícia i presons després de maig de 1937 a Catalunya. Intentos regularitzadors del conseller Bosch Gimpera*, Rafael Dalmau, Barcelona:1989, i F. VÁZQUEZ OSUNA: *La rebel·lió dels tribunals. L'Administració de justícia a Catalunya (1931-1953). La judicatura i el ministeri fiscal*, Afers, Catarroja-Barcelona:2005.

¹⁸ J. M. SOLÉ I SABATÉ I J. VILLARROYA I FONT: *La repressió a la rereguarda...*, op. cit., p. 227.

Com ja s'ha dit, malgrat aquestes tasques d'exhumació i les que dugueren a terme les autoritats franquistes, encara existeixen fosses de represaliats a la rereguarda, i per tant moltes persones que no saben on està el seu familiar o persona al·legada, que un dia sortí de casa i ja no va tornar, o bé l'anaren a buscar a casa i se l'endugueren fins i tot en roba interior a un dels nombrosos llocs arreu de Catalunya on es dugueren a terme assassinats i enterraments clandestins. No són gaire nombroses aquestes fosses i, el més destacable: amb les tasques realitzades al seu voltant, tant per part de les autoritats republicanes com franquistes, si aleshores no es localitzaren, serà molt difícil fer-ho actualment.

Les fosses de la següent tipologia naixen a partir de l'any 1937, amb l'establiment per part del Servicio de Investigación Militar (SIM) dels camps de treball a Catalunya¹⁹. El 28 de desembre de 1936, el reusenc Joan Garcia Oliver, membre destacat de la FAI i ministre de Justícia del govern de la República, els creà per decret sota la direcció i gestió del Servicio de Información Militar (SIM). Als camps hi anaven a parar inicialment aquells homes acusats d'actuar contra la revolució o la República: capellans, comerciants, botiguers, homes que s'havien significat per la seva adhesió a Falange o al cop d'estat militar, persones que s'havien unit a la cinquena columna per erosionar la rereguarda republicana des de dins, estudiants o homes senzills simpatitzants de la Lliga. Després dels fets de maig, irònicament pel qui els havia creat, també hi anaren a parar homes militants o simpatitzants àcrates o poumistes. Tots havien estat detinguts, la majoria d'ells jutjats o en espera de judici i traslladats a aquests camps amb la finalitat d'aprofitar la seva força de treball. Els feien construir sobretot fortificacions: trinxeres i nius de metralladora, les línies de defensa que havien de servir per frenar les tropes franquistes si mai penetraven a Catalunya. Al Principat s'instal·laren a partir del mes d'abril de 1938, un cop havia caigut Lleida (el dia 3). Foren ubicats al Poble Espanyol de Barcelona, a Montjuïc, camp núm. 1; a Vandellòs i l'Hospitalet de l'Infant (el Baix Camp) amb un accessori a Tivissa (la Ribera d'Ebre), camp núm. 2; a Omells de Na Gaia (l'Urgell), camp núm. 3, que posteriorment va ser traslladat a Vila-sana (el Pla d'Urgell) i Cabó (l'Alt Urgell); a Concabella (Segarra), camp núm. 4, que posteriorment es traslladà a Barbens (el Pla d'Urgell); a Ogern de Bassella (l'Alt Urgell), que es traslladarà a Anglesola (l'Urgell), camp núm. 5; i el camp núm. 6, el darrer, que inicialment era a Falset (el Priorat) i que tenia camps accessoris a la mateixa comarca a Cabassers, Gratallops, la Figuera i Porrera, i finalment traslladat a Arbeca (les Garrigues) i annexionat posteriorment al camp núm. 3, on traslladaren al final la majoria de presos.

Dels camps de treball tots els testimonis que hi van estar relaten maltractaments per part dels vigilants, homes que en comptes de ser al front amb els soldats cridats per lleva que estaven donant la seva vida, preferien ser a la rereguarda, vigilant presoners

¹⁹ F. BADIA: *Els camps de treball a Catalunya durant la guerra civil (1936-1939)*, PAM, Barcelona:2001.

indefensos i, alguns, de vegades, maltractant-los físicament fins a la mort. D'aquests camps en nasqueren diverses fosses, sobretot del camp de treball núm. 3, ubicat a Omells de Na Gaia (l'Urgell), on els veïns encara recorden com tot el poble es va convertir en camp de treball i com molts presos eren morts i enterrats al seu voltant. Moltes de les fosses nascudes dels camps de treball del SIM també foren exhumades i traslladades les restes a cementiris, però d'altres encara es mantenen al mateix lloc on s'obriren i inhumaren el 1938.

Una tercera tipologia de fosses són aquelles que nasqueren a partir de la repressió exercida per les tropes rebels en ocupar territori. A Catalunya, el cas més paradigmàtic, conegut i estudiat, són les fosses del Pallars Sobirà, que han estat estudiades i documentades per Manuel Gimeno²⁰. Són fosses que nasqueren de l'assassinat per part de les tropes franquistes de la 62a Divisió, comandades pel general Sagardía Ramos, d'avis, dones i nenes que patiren les represàlies en comptes dels seus pares, marits o fills. Les tropes, en anar a buscar a les cases respectives les seves víctimes i no trobar-les, prenién els familiars més directes, que abans d'arribar a Tremp ja eren morts i mal enterrats. Els militars anaven a buscar els incriminats a les seves cases però els soldats no coneixien la població de la zona. Aquells noms, per força, els els havien dit veïns de la comarca, una de les més grans i alhora més despoblada de Catalunya: «Van ser persones dels pobles represaliats els que van lliurar els afusellats als militars executors. Per què ho van fer? Per motius de rivalitat política? No necessàriament. Com a revenja pels greuges rebuts durant l'etapa revolucionària? Tampoc no és probable, ja que al Pallars Sobirà no s'hi havien produït tants fets de sang ni empresonaments de gent de dreta com a d'altres indrets.

»No; les causes més immediates de les tràgiques delacions foren l'enveja i els interessos econòmics. Heus ací el motiu de tanta misèria moral i de tantes denúncies.»²¹

El detonant de les morts eren sobretot represàlia per les infiltracions militars, entre l'abril i el desembre de 1938, per part dels republicans a la comarca, tot intentant tallar la carretera que la creua, i tallar les comunicacions entre les Valls d'Àneu i Sort. Entre el 15 d'abril i el 5 de novembre foren morts seixanta-nou veïns i veïnes de la comarca, la majoria enterrats clandestinament fora dels cementiris. Alguna d'aquestes fosses fou exhumada durant la dictadura; d'altres, però, encara són allà on les tropes franquistes les feren cavar i enterraren les seves víctimes.

Les del Pallars són conegudes mercès als estudis fets per Manel Gimeno, però entre l'abril i el desembre de 1938 hi hagueren altres zones catalanes que estigueren ocupades per tropes franquistes en què van poder actuar amb absoluta impunitat: la reregarda franquista de la Vall d'Aran, de l'Alta Ribagorça, del Pallars Jussà, de

²⁰ M. GIMENO: *Revolució, guerra i repressió al Pallars (1936-1939)*, PAM, Barcelona:1987.

²¹ M. GIMENO: «La repressió durant l'ocupació franquista del Pallars», a J. M. SOLÉ I SABATÉ i J. VILLARROYA I FONT (dirs.): *La guerra civil a Catalunya. Vol. 3: Catalunya, centre neuràlgic de la guerra*, Edicions 62, Barcelona:2004, pp. 152-154.

la Noguera, del Segrià, del Montsià i del Baix Ebre són susceptibles d'haver patit fets tan luctuosos com els que es van viure al Pallars Sobirà.

Les fosses de soldats, la quarta tipologia, com ja s'ha dit són les majoritàries a Catalunya. Dins d'aquest tipus en trobem encara de diverses classes: de front, de l'Ebre i de retirada. A Catalunya foren nou mesos de front més o menys estable al llarg dels rius que van de nord a sud a l'oest del Principat, la Noguera Pallaresa, el Segre i l'Ebre. Mesos d'enfrontaments constants, tot i que destaquen les ofensives republicanes dels mesos de maig i novembre, sobretot al voltant dels caps de pont que l'exèrcit franquista va aconseguir establir a Tremp, a la Baronia de Sant Oïsmo, Balaguer i Seròs i que comportaren una gran quantitat de pèrdues en vides humanes, uns soldats que foren enterrats en grans fossars prop del mateix front i, per tant, fora els cementiris. Algunes d'aquestes fosses van ser traslladades a la basílica del Valle de los Caídos a final dels anys cinquanta, on Franco i el seu govern volia que reposessin restes de soldats i «màrtirs» morts de tot l'Estat. Pensat inicialment només per soldats del bàndol rebel, finalment també s'hi traslladaren soldats del republicà²².

Al sud de Catalunya també fou un riu el que marcà la frontera entre els dos exèrcits. En aquest cas, des de la confluència a Mequinensa entre el Segre i l'Ebre fins a la desembocadura d'aquest al mar, el riu va dividir la Catalunya ocupada per l'exèrcit franquista de la Catalunya que encara era republicana. En aquesta ocasió, però, a diferència dels rius Segre i Noguera Pallaresa, no hi va haver cap punt en què les tropes nacionals creuessin el riu i establissin un cap de pont a l'altra riba, en cap indret de les quatre comarques per les quals passa el riu: la Terra Alta, la Ribera d'Ebre, el Baix Ebre i el Montsià. L'abril de 1938, doncs, la línia de front al sud del país fou el riu Ebre, i d'aquesta manera es va mantenir fins al juliol, moment en què l'exèrcit republicà llançà una gran ofensiva: el 25 de juliol les tropes republicanes creuaven l'Ebre per diversos indrets, iniciant la gran batalla de la Guerra Civil espanyola: la Batalla de l'Ebre²³.

²² D. SUEIRO: *El Valle de los Caídos. Los secretos de la cripta franquista*, Argos Vergara, Barcelona:1983; i Queralt SOLÉ: «Banys, hospital i cementiri», *Cadí-Pedraforca*, 1 (2006).

²³ Una de les darreres publicacions sobre la Batalla de l'Ebre és el llibre de J. SÁNCHEZ CERVELLO i P. CLUA: *La Batalla de l'Ebre: un riu de sang*, Espais de la Batalla de l'Ebre, Gandesa: 2005. Són moltes les obres, però, que se centren en aquest important episodi; vegeu, per exemple, C. BLANCO: *La incompetencia militar de Franco*, Alianza, Madrid:2000, G. CARDONA i J. C. LOSADA: *Aunque me tires del puente*, Aguilar, Madrid:2004, DD.AA.: *La Batalla de l'Ebre. Història, paisatge i patrimoni*, Pòrtic, Barcelona:1999, R. GALÍ: *L'Ebre i la caiguda de Catalunya*, Barcelonès d'Edicions, Barcelona:1996, J. M. MARTÍNEZ BANDE: *La batalla del Ebro*, Servicio Histórico Militar/Editorial San Martín, Madrid:1978, L. M. MEZQUIDA: *La batalla del Ebro. Asedio de Tortosa y combates de Amposta*, Diputació de Tarragona, Tarragona: 2001, ÍD.: *La batalla del Ebro. Asedio y defensa de Gandesa*, Diputació de Tarragona, Tarragona:1977, i ÍD.: *La batalla del Ebro. Asedio y defensa de Villalba de los Arcos*, Diputació de Tarragona, Tarragona:1974, P. PAGÈS: *La guerra civil espanyola a Catalunya (1936-1939)*, Llibres de la frontera, Barcelona:1997, i E. TORRES: *La Batalla de l'Ebre i la caiguda de Barcelona*, Pagès, Lleida:1999.

Foren moltes les baixes de la batalla —és impossible donar una xifra concreta²⁴— i es convertí al cap de pocs dies d'iniciada en una batalla de trinxeres, de desgast, de mantenir les posicions aconseguides els primers dies i retrocedir molt a poc a poc. Lògicament, aquests morts foren inhumats, gairebé sempre en grans fosses comunes, si no cremats per motius bàsicament de salubritat. Per part del bàndol rebel foren traslladats a fosses habilitades la major part als cementiris de les poblacions de la immediata rereguarda (Gandesa, Bot, Batea, Horta de Sant Joan); per part de l'exèrcit republicà poques vegades van poder recollir i enterrar els seus soldats, atès que bàsicament van defensar el territori guanyat els primers dies i per tant fins al novembre de 1938 només van anar retrocedint, sense poder re-cuperar els cossos dels seus companys que quedaven en territori enemic. A part els grans fossars esmentats, també pot ser que n'hi haguessin al voltant de Corbera d'Ebre o Vilalba dels Arcs, on s'esdevingueren grans enfrontaments. La majoria d'aquestes fosses, però, van ser traslladades al Valle de los Caídos²⁵. Els que no foren traslladats són els milers de soldats que moriren a les serres de Pàndols o Ca-valls i que foren inhumats, forçosament, aprofitant forats fets per bombes o trinxeres. D'aquests enteraments, n'hi pot haver milers sense que el pas del temps, en un indret en què el paisatge no ha patit modificacions urbanístiques, hagi provocat la seva desaparició, malgrat que actualment siguin difícils de situar i localitzar.

Les fosses de retirada són aquelles que van nàixer entre el desembre de 1938, quan l'exèrcit rebel inicia l'ofensiva final per ocupar Catalunya, i el 10 de febrer, quan arriba a la frontera amb França. A tot el país, i sobretot coincidint amb les línies de defensa que ideà el general Vicente Rojo, es poden trobar fosses de soldats republicans que, al cap d'un, dos o tres dies de l'ocupació de la població per part dels rebels, els veïns del poble més proper anaren a cercar amb carros i traslladaren les restes al cementiri, on s'obria una fossa i hi eren dipositats els soldats morts en combat. En la gran majoria dels casos no tenen cap mena de documentació, ni cap objecte personal, perquè els enemics ja els havien despulat del que poguessin portar a sobre de qualsevol valor. En molts altres casos, sobretot si els indrets on havien mort els soldats eren de difícil accés, els veïns enterraven els cossos al mateix lloc on trobaven les restes, agrupant uns quants soldats, atès que el cementiri més proper continuava estant massa lluny per traslladar els cossos. Aquestes fosses són nombro-

²⁴ Els diversos estudis existents parlen entre 100.000 i 130.000 baixes dels dos exèrcits, entre morts, ferits, presoners i desertors. Ramon Salas Larrazábal considera que les baixes es ban repartir equitativament i que foren 50.000 per cada bàndol; vegeu R. SALAS LARRAZÁBAL: *Historia del Ejército Popular de la República*, Editora Nacional, Madrid:1973, vol. II; en concret, avalua les pèrdues materials i humanes de la batalla a les pàgines 2.019-2.022. Mentre que Martínez Bande considera que els republicans van patir-ne més i eleva la xifra a 70.000 baixes republicanes i 60.000 de l'exèrcit rebel; J. M. MARTÍNEZ BANDE: *La Batalla del Ebro*, «Monografías de la Guerra de España/3», San Martín, Madrid:1978, p. 303.

²⁵ Així ho recorden els veïns de la zona.

ses perquè, malgrat que la propaganda franquista va vendre durant anys que l'ocupació de Catalunya havia estat un passeig, les fosses esteses per tot el territori demostren que, tot i ser un exèrcit de joves i pares de família conscient de la seva derrota (de les lleves del biberó i del sac respectivament), va lluitar fins al final. Un exemple és la mateixa fossa exhumada per la Generalitat de Catalunya al mas Puigvistós, a Prats de Lluçanès (Osona). El 2 de febrer de 1939, a setanta quilòmetres de la frontera, on haguessin arribat com a mínim al cap de set dies, van crear una línia de contenció davant el poble que va aturar les tropes franquistes durant dos dies, un fre que va comportar la mort de molts homes que si s'haguessin mantingut caminant cap a França haguessin salvat la vida, però que alhora probablement va fer que molta altra gent, camí de l'exili, sí que pogués arribar a la frontera.

Però aquest exèrcit en retirada, sobretot les seves unitats més polititzades, com les comandades per Líster (Vè Cos d'Exèrcit), frustrades per la imminència de la derrota, també van cometre abusos per les poblacions per les quals van passar, segrests d'homes i joves que es van endur i posteriorment en alguns casos mataren, igual que els emboscats que van trobar fins arribar a la frontera. És una altra tipologia de fosses, la cinquena que, per bé que no és excessivament nombrosa, també cal tenir en compte a l'hora de fer-ne una classificació.

La sisena tipologia són aquelles que van néixer de la necessitat d'enterrar els soldats que van morir als hospitals de campanya o militars. Al llarg de la guerra es van habilitar per tot Catalunya gran quantitat d'hospitals destinats a atendre els ferits al front. D'aquests, n'hi ha que eren ben bé darrere les operacions de l'exèrcit realitzant les primeres atencions i n'hi ha de molt més establitzats que se situaren en grans edificis com balnearis o escoles, habilitant els espais. Malauradament, en molts casos el nombre de morts era elevat, i sovint les restes mortals dels soldats que no havien pogut sobreviure a les ferides eren enterrats en fosses comunes, situades tant a dintre dels cementiris com a fora. Si bé mentre la República i la Generalitat van funcionar les famílies rebien la comunicació oficial de la mort del soldat en un determinat hospital, a final de 1938 i ja el 1939 aquestes comunicacions es feren molt difícils, i es deixaren de realitzar en la majoria dels casos.

Tot el moviment de recuperació de la memòria històrica, la voluntat de saber, el fet que la guerra i la postguerra siguin presents darrerament de manera contínua als mitjans de comunicació, ha fet que moltes famílies reprenguessin o iniciessin la recerca d'un familiar seu desaparegut. I aquesta demanda, que massa sovint queda sense resposta, ha provocat que hagin aparegut a la xarxa moltes webs centrades a fer públics noms de persones, soldats i també persones represaliades pel franquisme, morts en hospitals militars o víctimes de la postguerra. Actualment, en aquest sentit, destaquen les webs del Fòrum per la Memòria del País Valencià, on es recullen els noms de tots aquells inhumats a les fosses comunes del cementiri de València²⁶; a

²⁶ <http://www.nodo50.org/forumperlamemoria/spip.php?sommaire>.

Mallorca, la web de l'Associació per la Recuperació de la Memòria Històrica de Mallorca²⁷; i a Catalunya la web del cementiri de Manresa²⁸, feta per l'historiador Quim Aloy i pionera a Catalunya, la qual va treure a la llum els soldats que havien mort a Manresa i havien estat enterrats al cementiri; també al Principat, la dels hospitals i el camp de concentració de Cervera²⁹ (feta per l'historiador Jordi Oliva), la del cementiri d'Alpicat³⁰, la de l'hospital de Cambrils³¹ i, recollint en aquest cas els afusellats pel règim, la pàgina del Centre d'Estudis d'Investigació Històrica Baix Maestrat/Montsià³². D'aquestes fosses també n'hi ha moltes arreu i, a diferència de les altres, destaca el fet que a vegades s'ha conservat documentació referent a les persones que hi foren inhumades i que, com s'ha vist, cada cop més s'estan fent públics mitjançant Internet³³.

Per últim, la setena tipologia són aquelles fosses nascudes dels enterraments de víctimes civils represaliades per les forces franquistes, persones que foren mortes i enterrades sense haver patit abans cap judici ni consell de guerra. D'aquests fets neixen fosses com les d'Abrera³⁴, Olesa de Montserrat³⁵ i la de Can Maçana, al Bruc³⁶, on es van enterrar nou veïns de Súria i Valls de Torroella. L'altra fossa clandestina a Catalunya d'assassinats i enterraments de manera premeditada i sense cap mena de judici previ és la de veïns de Collbató³⁷, morts i enterrats a Castellsbell i el Vilar. Són nou veïns morts en circumstàncies semblants als veïns d'Olesa de Montserrat i de Súria: els anaren a buscar a casa o els citaren a l'Ajuntament, els tingueren arrestats uns dies i, quan tot indicava que els traslladarien a la presó, el camió en el qual anaven s'aturà, feren baixar els homes i els mataren. Aquesta fossa, però, anys més tard fou exhumada i les restes foren traslladades al cementiri de la seva població, a Collbató.

²⁷ <http://www.memoriadelesilles.org/>.

²⁸ <http://www.guiamanresa.com/fossa/>.

²⁹ <http://www.mailxxi.com/guerracivil/index.htm>.

³⁰ <http://www.alpicat.cat/historiaguerracivil/>.

³¹ http://www.cambrils.org/nivell3.php?id_cont_area=942&id_area=3&id_sub_area=60.

³² <http://www.ceibm.org/fechas002.htm>.

³³ També a l'Estat s'han publicat moltes llistes de noms de persones desaparegudes o inhumades en fosses comunes. Entre d'altres, hi ha pàgines com ara: <http://www.nodo50.org/despaje/> (d'exiliats); <http://www.todoslosnombres.es/> i <http://www.fosacomun.com/> (Astúries); <http://www.todoslosnombres.org/> (Andalusia); i <http://www.terra.es/personal/suarxm/> (Galícia).

³⁴ Montserrat FOSALBA I DOMÈNECH: *La guerra civil a Abrera*, Ajuntament d'Abrera, Abrera:2001.

³⁵ O. DUEÑAS: *La violència dels uns i dels altres. La repressió de guerra i postguerra 1936-1945: el cas d'Olesa de Montserrat*, PAM, Barcelona (en premsa).

³⁶ A. FÀBREGA: *Mort a les cunetes (1939)*, Angle, Barcelona:2005.

³⁷ A. LARDÍN i J. CORBALÁN GIL: «La repressió franquista al Baix Llobregat: el cas de Collbató», a *Actes de les Jornades sobre la fi de la Guerra Civil*, Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i comarca, Olot:2001.

Aquestes són les fosses clandestines, fosses ignorades que pretenien amagar crims de l'exèrcit franquista o de la Guàrdia Civil. I aquestes són les fosses majoritàries a l'Estat espanyol i en les quals la gent pensa en general quan es parla de fosses i desapareguts. Però, com s'ha vist, aquestes no són les majoritàries a Catalunya. En aquest sentit, s'ha fet molta demagògia al Principat respecte a les fosses comunes existents i el debat al voltant d'aquestes i del fet d'obrir-les o no. Es pot discutir l'estudi, l'obertura, la dignificació, però no es pot estendre a la societat de manera incorrecta, poc documentada o ignorant la idea de fosses comunes nascudes d'assassinats per part de les tropes franquistes o grups afins quan aquestes, certament vergonyoses, són molt poques.